

LÉTEZETT-E FINNUGOR ŐSNÉP ÉS ŐSNYELV? Megjegyzések az ősrégészet és őstörténet témájában az új ötödikes történelem tankönyv vitájához

SZEGEDI KRISTÓF ISTVÁN¹

Magyar Régészet 10. évf. (2021), 1. szám, pp. 49–54.

Az Oktatási Hivatal gondozásában jelent meg 2020-ban az új Nemzeti Alaptanterv szellemében íródott történelem tankönyv az általános iskolák 5. osztálya számára. A tankönyv 14. fejezete („Történetek a magyarok eredetéről”) váltotta a ki a legtöbb – gyakran érzelmetől sem mentes – közéleti vitát. Utóbbi érzelmi vitákba nem szeretnék bekapcsolódni, viszont az említett lecke „A mondai hagyomány és a nyelvi hasonlóságok – ellentét vagy nem ellentét?” című alfejezetében a tananyag írója olyan, elsősorban uralisztikát, másodsorban ősrégészetet érintő kijelentéseket fogalmaz meg, amelyekhez érdemes szakmai megjegyzéseket fűzni a finnugor „ősnép”, „ősnyelv” és „őshaza” kapcsán.

A mondai hagyomány és a nyelvi hasonlóságok – ellentét vagy nem ellentét?

Az ősi magyar mondák szerint a magyarok a hunoktól származnak, vagy legalábbis rokonságban állnak a hunokkal. Idegen írók más sztyepei népekkel is rokonították eleinket, így például az onogurokkal, avarokkal, türkökkel. A nyelvészek viszont a magyar nyelvet a finnugor nyelvcsaládba sorolták, és azt állították, hogy az Urál hegység vidékén élt egy ősnép, amelyik a finnugor ősnyelvet beszélt. Ilyen ősnép azonban nem létezett ott északon, vagyis nem volt ilyen ősnyelv sem. A magyar és az Urál-vidéki nyelvek hasonlósága úgy alakulhatott ki, hogy a magyar nyelv egykoron közvetítő nyelv lehetett azoknál a népeknél, akik később az Urál vidékére költöztek fel. Így oldható fel a történelmi hagyomány és a nyelvi megfigyelések közötti ellentét. ²

1. kép. A vitatott bekezdés

„...A KÉT NYELVNEK S A KÉT NEMZETNEK KÖZÖS FÉSKÖK VOLT”²

Az „ősnép” (*Urvolk*) és „ősnyelv” (*Ursprache*) 19. századi fogalmak, amelyek tükrözik a megnövekedett érdeklődést a társadalom és az ember rousseau-i értelemben vett természetes állapota iránt (VÁSÁRY 2008, 10). A két fogalom összefüggése a korabeli nyelvtudományban egyértelműnek tűnt mind az indoeurópai (SCHLEICHER 1853), mind a finnugor (HUNFALVY 1876, 257–258) nyelvek (és nyelvű népek) esetén. A 2020-ban már elavultnak tűnő ősnyelv kifejezés helyett viszont érdekesebb lett volna az *alapnyelv* fogalmát használnia a tananyag szerzőjének, ahogy azt már 1937-ben Zsirai Miklós is tette (ZSIRAI 1937, 10), ill. ahogy az egy alapvető finnugrisztikai egyetemi tankönyvben is olvasható (BERECZKI 2003). Az alapnyelv fogalmának használata célszerűbb is, hiszen az „ős-” előtag elhagyásával annak romantikus felhangja megszűnik. Az utóbb említett finnugrisztikai tankönyv leírása szerint az uráli alapnyelv egy olyan rekonstruált nyelv, azaz a mai uráli nyelvekből a történelmi összehasonlító módszer segítségével a múltba – pontosabban az alapnyelv felbomlásának idejére – visszavetített nyelvi állapot (BERECZKI 2003, 32), amely valóságos nyelv lehetett (LAAKSO 2018, 22). A leszármazott nyelvek folytonosságot mutatnak az alapnyelvvvel, az alapnyelv természetével kapcsolatban ugyanakkor számos vitás kérdés merült fel. Nem tűnik tarthatónak az az elmélet, amely az alapnyelv helyett az egymással szomszédos nyelvek „szövetségét” (*Sprachbund*) javasolja; ezen elmélet szerint e nyelvek között az idők folyamán számos hasonlóság alakult ki, de nem rokonai egymásnak (RASMUSSEN 1991). Az sem tűnik tisztázottnak, hogy egyes nyelvek érintkezései révén kialakulhatnak-e nyelvrokonság-szerű kapcsolatok (BOWERN et al. 2011; DIXON 1997; FEJES 2016, 4. lábjegyzet; LAAKSO 2018; SÁNDOR 2011, 77–78). Az alapnyelv számos nyelvjárásra tagolódhatott (BERECZKI 2003, 32), „nem egysíkú és mozdulatlan képződmény volt, hanem a kölcsönös megértést felmutató kisebb-nagyobb törzsi nyelvek láncolata” (HAJDÚ 1995, 131) és akár a kétnyelvűség is meghatározó lehetett (LAAKSO 2014).

¹ Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt; Régészeti Igazgatóság; Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar, Mikoviny Sámuel Földtudományi Doktori Iskola. E-mail: kristof.szegedi@varkapitanysag.hu

² Az idézet Hunfalvy Páltól származik Jalava Antal (Antti Jalava) művének ismertetéséből (HUNFALVY 1877).

Az alapnyelv „egységességének” képe a történeti összehasonlító nyelvtudomány stilizáló jellegéből fakad, a rekonstruált nyelv nem adhatja vissza az eredeti alapnyelv természetét és sokszínűségét.

Az „ősnép” kérdése legalább ennyire bonyolult. Megnehezíti a probléma megközelítését az uráli alapnyelv kora, amely körülbelül az i. e. 7–4. évezred közé tehető. Ennek a keltezésnek az alapja kettős. Egyrészt nyelvészeti paleontológiai érveken nyugszik, nevezetesen, hogy az uráli alapnyelvi szókészlet egy földművelést nem, de kerámiát és talán természet vagy gyeptvasat ismerő őskori vadászó-gyűjtögető közösség életmódjára utal (ZÁICZ 2019), ill. az alapnyelvben ismert fafajok környezettörténeti elterjedése is hozzávetőlegesen erre az időszakra tehető. Másrészt az uráli és indoeurópai (és/vagy indoiráni) alapnyelvek kapcsolatainak (pl. szókölcsönzéseken) alapuló keresztadatálás is meghatározza az alapnyelv korát.

E korai időszakokban és az ősrégészetben nehezen vagy egyáltalán nem tisztázható a nép (etnikai identitás) kérdése, mivel annak tárgyi vagy szellemi kifejezése térben és időben széles skálán mozog és képlékeny (SIKLÓSI 2006). Az etnikus identitást inkább értelmezhetjük politikai-szociológiai fogalomként (KONCZ & SZILÁGYI 2017, 202), és ebben az értelemben kevésbé alkalmazható a vadász-gyűjtögető közösségekre. Ez utóbbiak esetében inkább értelmezhető a *csopordentitás* fogalma, amit jelezhet a felső paleolit művészet emlékei révén megfigyelhető területi elkülönülés és az egyes erőforrások birtoklásának eltérései (BARTON et al. 1994). A régebbi korban (és őskori vadász-gyűjtögetőknél) valószínűleg számolnunk kell e csoportok kölcsönös használatul szolgáló szövetségkötéseivel (GAMBLE 1982), csoporton kívüli házassági kapcsolatokkal (ZHILIN 2003), az erőforrások birtoklásával (LAYTON 1986), cserekereskedelemmel, ajándékozással (HERTELL & TALLAVAARA 2011) és követségekkel (BOAS 1888, 462–470), amelyekeken keresztül a biológiai létfenntartást, a fajfenntartást és a szociális kapcsolatokat biztosították. Az őskorban bonyolult összefüggés lehetett a nyelv és az etnicitás között, erre utalnak a Pápua-Új-Guineából származó párhuzamok. Ezek rámutatnak, hogy egyes közösségek például nem mindig gyakorolnak szolidaritást a szomszédos – akár ugyanazt a nyelvet beszélő – közösséggel, hanem távolabbi, esetleg más nyelvcsaládhoz tartozókkal tartanak fenn jó viszonyt. Ebben a közegben a nyelv egyfajta „kereskedelmi áru”: a közösségek, amennyiben számukra előnyös, nyelvet is váltanak (FOLEY 1986, 24). Észak-Eurázsia őstörténete a nyelvi adatok és néprajzi párhuzamok alapján a korábban feltételezettnél sokkal dinamikusabb lehetett, a közösségek etnikai identitása és nyelve közötti összefüggés kevésbé volt fontos (SAARIKIVI & LAVENTO 2012, 212). Meg kell jegyezni azt is, hogy a vadászó-gyűjtögető társadalmak nem írhatók le a nyugati antropológia fogalmaival. Mester Zsolt, Tim Ingold (1999) nyomán, ezt így fogalmazta meg: „A horda az a szociális egység, amely a magukat aktuálisan ahhoz tartozónak tekintő, egymással függőségi viszonyban nem lévő egyedekből áll, akiknek a kapcsolati hálóját az osztozáson alapul. A horda tagjai nemcsak anyagi dolgokon (élelem, eszközök, tárgyak) osztoznak, hanem területen, tennivalókon, ideákon, hiedelmeken, történeteken, emlékeken, s mindenféle módon is (végsősoron a kultúrán). Az osztozás által a tagok között létrejön a bizalom egyfajta szövedéke, amely alapot ad arra, hogy adott helyzetekben elfogadják egymás irányító szerepét, illetve elfogadják a másik javaslatát, vagy kövessék az útmutatását. Ez biztosítja a csoport működését mindenfajta rögzített struktúra, hierarchia, hatalom megléte nélkül is addig, amíg az egyedek elégedettek. Ez egybecseng azzal, amit Csányi Vilmos az emberi csoportviselkedésben a közös cselekvés, a közös konstrukciók alkotása, a szinkronizáció és a csoporthoz való hűség képességeként ír le. A kultúrán való osztozásban kiemelkedő szerep jut a beszédnek, pontosabban a beszélgetésnek” (MESTER 2011, 39).

„VALAMI VAN OTT FENN ÉSZAKON”

A tankönyv tárgyalt leckéje szerint az előző bekezdésben említett „ősnép azonban nem létezett ott északon”. Utóbbi mondat egy tankönyv esetében értelmezhetetlen, hiszen nem derül ki, hogy „mennyire” vagy „mihez képest” északon. Jekatyerinburg nagyvárosa az 56. szélességi körön, az uráli nyelvek és az uráli nyelvű népek történetében kiemelkedő jelentőségű Közép-Urálon túl fekszik, ugyanúgy, mint a Dánia középső részén lévő Ringkøbing. Az „északon” kifejezés olyan jelentést is hordoz, mintha a hideg éghajlati övezet kedvezőtlen élettani viszonyai miatt nem lett volna alkalmas emberi közösségek létfenntartására. Ezt viszont szintén egyszerű megcáfolni, mivel az eszkimók is tundrai körülmények között élnek. A tananyag e gondolatának forrása talán László Gyula 1961-es „szvidéri elmélete”, ami

Szegedi Kristóf István • Létezett-e finnugor ősnép és ősnyelv?

az uráli „ősnép” történetének kezdetein az Urál-hegység lakhatatlanságát feltételezte, és az uráli őshazát délebbre, a mai Közép-Lengyelország és az Oka-folyó közé helyezte (LÁSZLÓ 1961). Az utóbbi őshaza területe semmivel sem kedvezőbb földrajzilag, mint például az Urál-hegység középső része, hiszen az Oka-folyó Nyizsnyij Novgorodnál szintén az 56. szélességi körön torkollik bele a Volgába, ill. a „szvidéri” vadász-gyűjtögetők jellegzetesen tundrai, rénszarvasvadász életmódot élhettek (ZALIZNJAK 1999, 358). A „szvidéri-elméletet” részletesen cáfolta többek között Hajdú Péter is (ennek irodalmához ld. FODOR 2017). Való igaz, hogy a késő paleolitikum és a kora mezolitikum idejére keltezhető lelőhelyek hiánya miatt sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a Közép-Urál keleti oldala a holocén elején a kedvezőtlen környezeti feltételek miatt nem volt lakható (SZERIKOV 2000). Az újabb paleoökológiai és régészeti kutatások viszont arra mutatnak, hogy a késő paleolitikumtól és a holocén elejétől kezdve az egész Urál-hegység területén éltek vadász-gyűjtögetők (SAVCHENKO 2019). A régészeti adatok azt mutatják, hogy Északkelet-Európában, a Vicsegda-folyó felső folyásánál (VOLOKITYIN 2006) és az Észak-Urálban (CSAIRKIN & ZSILIN 2005) már a korai mezolitikumban (nagyjából 10 300 évvel ezelőtt) is számolnunk kell lakossággal és vadász-gyűjtögető területhasználattal, még ha csak szórványosan is.

A tananyag következő gondolata szerint „*A magyar és az Urál-vidéki nyelvek hasonlósága úgy alakulhatott ki, hogy a magyar nyelv egykoron közvetítő nyelv lehetett azoknál a népeknél, akik később az Urál vidékére költöztek fel.*” Ez a mondat is nehezen értelmezhető, kezdve az „Urál-vidéki nyelvek” fordulattal. Az Urál-hegység területén a történelmi időkben indoeurópai, uráli és török nyelveken is beszéltek, miként ma is, így nem érthető pontosan, milyen nyelvekre utal a szöveg. Amennyiben az uráli nyelvekre utal, akkor ez a mondat még inkább meghökkentő, mivel ezek kapcsolata a magyar nyelvvel a szöveg szerint annak közvetítőnyelv szerepével magyarázható. Ez azonban ellentmond a nyelvtörténeti tényeknek, miszerint a magyar nyelv és az uráli nyelvek kapcsolata rokoni természetű, és nem magyarázható csupán az előbbinek a közvetítőnyelv funkciójával. Noha korábban felmerült az ősmagyarok esetében a nyelvcserlehetősége (a kérdés tudománytörténeti összefoglalásához ld. SÁNDOR 2014), de a magyart, mint közvetítőnyelvet az őstörténetben jelenleg egyetlen komoly kutató sem feltételezi. Napjainkban leginkább szakszerűtlen munkákban jelennek meg hasonló gondolatok. Ötlet és „töprengés” szintjén hasonlót fogalmazott meg László Gyula, amikor felvetette, hogy a Közép-Lengyelország és az Urál-hegység között a jégkor végén északra nyomuló „szvidéri műveltség” „ősnyelve” esetlegesen a kialakuló magyarság (!) nyelve lehetett, és ez a nyelv, kapcsolatba lépve más közösségekkel, hozta létre a többi uráli nyelvet (LÁSZLÓ 1987, 43–44).

ZÁRÓGONDOLATOK

A dolgozat címében szereplő kérdésre az elmondottak alapján az a válaszom, hogy igen, létezett „ősnép” és „ősnyelv”. Az alapnyelvet beszélő közösség egy őskori vadász-gyűjtögető csoport lehetett Észak-Euráziában. E területnek a benépesedése már a pleisztocén végén megkezdődött. Az őskorban azonban valószínűleg nem beszélhetünk népekről, sem a mai fogalmaink szerint, sem a szó kora középkori értelmében, viszont csoportidentitásokról igen. Az uráli alapnyelvet beszélő közösséget dinamikus, változó, hatékony létfenntartási stratégiákat használó, és nyelvüket Észak-Euráziában sikeresen elterjesztő csoportok alkothatták. Az alapnyelv elterjedése kiválóan magyarázható a vadász-gyűjtögető közösségek életmódjával, ugyanis ezek a közösségek, ha a létfenntartásuk megkövetelte, igen mobilisak voltak (MESTER 2013, 10–11). A vadászati-gyűjtögetési stratégiáik hatékonyságának megnövekedésével egyes területek túlnépesedtek, és a csoportok közti kontaktusok révén akár nyelvcserle is történehetett (GÜLDEMANN et al. 2020, 14–23).

Amennyiben valóban szükséges egy általános iskolai tankönyvben egy olyan hatalmas irodalommal rendelkező, összetett témával foglalkozni, mint az alapnyelv és az azt beszélő népesség kérdése, akkor a vitatott bekezdés teljes átírására van szükség. A tárgyalt szövegrészek nem tartalmaznak tudományos újdonságokat, sokkal inkább visszalépést jelentenek egy már meghaladott szintre. Megállapításai pontatlanok és az őstörténeti tudományok módszertanának és fogalmainak félreértésén alapulnak. Remélem, megjegyzéseimmel és a bibliográfiában található szakirodalommal elő tudom segíteni a tankönyv itt felsorolt hibáinak orvoslását.

BIBLIOGRÁFIA

- Barton, M., Clark, G. A. & Cohen, A. E. (1994). Art as information: Explaining Upper Palaeolithic art in Western Europe. *World Archaeology* 2 (26), 185–207. <https://doi.org/10.1080/00438243.1994.9980272>
- Bereczki, G. (2003). *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest: Universitas Kiadó.
- Boas, F. (1888). *The Central Eskimo*. Washington: Smithsonian Institution, Bureau of Ethnology.
- Bowern, C., Epps, P., Gray, R., Hill, J., Hunley, K., McConvell, P. & Zentz, J. (2011). Does lateral transmission obscure inheritance in hunter-gatherer languages? *PLoS One* 9 (6), 1–9. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0025195>
- Csairkin, Sz. Je. & Zsilin, M. G. [Чаиркин, С. Е. & Жилин, М. Г.] (2005). Mezolitikus eszközök anyagaiból a Zauralja (Мезолитические материалы из пещерных памятников Лесного Зуралья) [Mezolitik anyagok az uráli erdő barlangjaiból]. In M. G. Zhilin (ed.), *Kamennij vek lesznoj zoni Jevropi i Zauralja* (pp. 252–273). Moszkva: Insztitút Arheologii RAN.
- Dixon, R. M. W. (1997). *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612060>
- Fejes, L. (2016). Dől a fa? *Magyar Nyelvjárások* 54, 95–120.
- Fodor I. (2017). Hajdú Péter őstörténeti munkássága. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 5–36. <https://doi.org/10.15776/NyK.2017.113.1>
- Foley, W. A. (1986). *The Papuan Languages of New Guinea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamble, C. (1982). Interaction and alliance in Palaeolithic society. *Man. New Series* 1 (17), 92–107. <https://doi.org/10.2307/2802103>
- Güldemann, T., McConvell, P. & Rhodes, R. A. (2020). Hunter-gatherer anthropology and language. In T. Güldemann, P. McConvell & R. A. Rhodes (eds.), *The Language of Hunter-Gatherers* (pp. 3–48). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781139026208>
- Hajdú, P. (1995). Másodlagos egyezések (Kivezetés az uráli nyelvészetbe). *Magyar Nyelv* 2 (91), 129–140.
- Hertell, E. & Tallavaara, M. (2011). High Mobility or Gift Exchange – Early Mesolithic Exotic Chipped Lithics in Southern Finland. In T. Rankama (ed.), *Mesolithic Interfaces* (pp. 113–141). Oulu: The Archaeological Society of Finland.
- Hunfalvy, P. (1876). *Magyarország ethnographiája*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Hunfalvy, P. (1877). Jalava Antal művének ismertetése. *Századok* 11, 256–265.
- Ingold, T. (1999). On the Social Relations of the Hunter-Gatherer Band. In R. B. Lee & R. Daly (eds.), *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers* (pp. 399–410). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/S0964028206332879>

- Koncz, I. & Szilágyi, M. (2017). Az identitás régészetének elméleti alapjai. *Archeológiai Értesítő* 142, 193–215. <https://doi.org/10.1556/0208.2017.142.7>
- Laakso, J. (2014). The prehistoric multilingual speaker: What can we know about the multilingualism of Proto-Uralic speakers? *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 38, 1–22.
- Laakso, J. (2018). A (magyar) finnugrisztikának még mindig legitimálnia kell önmagát? In Bakró-Nagy M. (szerk.), *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben* (pp. 13–28). Budapest: Gondolat Kiadó.
- László, Gy. (1961). *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a szovjetföldön*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- László, Gy. (1987). *Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Layton, R. (1986). Political and territorial structures among hunter-gatherers. *Man* 1 (21), 18–33. <https://doi.org/10.2307/2802644>
- Mester, Zs. (2011). „Háztartásrégészet” a paleolitikumból nézve. *Ősrégészeti Levelek* 13, 37–60.
- Mester, Zs. (2013). The Lithic Raw Material Sources and Interregional Human Contacts in the Northern Carpathian Regions: Aims and Methodology. In Zs. Mester (ed.), *The Lithic Raw Material Sources and Interregional Human Contacts in the Northern Carpathian Regions* (pp. 9–22). Kraków – Budapest: Polish Academy of Arts and Sciences – Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University.
- Rasmussen, J. E. (1991). Trubetzkoy’s Thoughts about Indo-European: A Myth Come into Fashion. In: H. Á. Sigurðsson (ed.), *Papers from the 12th Scandinavian Conference of Linguistics* (pp. 345–356). Reykjavík: University of Iceland.
- Saarikivi, J. & Lavento, M. (2012). Linguistics and Archaeology: A Critical View of an Interdisciplinary Approach with Reference to the Prehistory of Northern Scandinavia. In C. Damm & J. Saarikiv (eds.), *Networks, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond. Papers from the conference held in Tromsø, Norway, October 13–16 2009* (pp. 177–216). Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 265. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sándor, K. (2011). *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Sándor, K. (2014). Vámbéry Ármin és a török-magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 2 (24), 77–86.
- Savchenko, S. N. (2019). Early Mesolithic Bone Projectile Points of the Urals. In D. Groß, H. Lübke, J. Meadows & D. Jantzen (eds.), *Working at the Sharp End: From Bone and Antler to Early Mesolithic Life in Northern Europe* (203–238). Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum 10. Kiel-Hamburg: Wachholtz Verlag. <https://doi.org/10.23797/9783529018619-7>
- Schleicher, A. (1853). Die ersten Spaltungen des indogermanischen Urvolkes. *Allgemeine Monatsschrift für Wissenschaft und Literatur* 3, 786–787.
- Siklósi, Zs. (2006). A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 7 (24–25): 73–88.

Szegedi Kristóf István • Létezett-e finnugor ősnép és ősnyelv?

Szerikov, Ju. B. [Сериков, Ю. Б.] (2000). Paleolit i mezolit Szrednego Zauralja (Палеолит и мезолит Среднего Зауралья) [A Közép-Transz-Urál paleolitikuma és mezolitikuma]. PhD disszertáció. Nyizsnij-tagilszkij Goszudarsztvennij Szocialno-Pedagogicseskij Insztyit.

Vásáry, I. (2008). *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest: Balassi Kiadó.

Volokityin, A. V. [Волокитин, А. В.] (2006). *Mezolitikicseskije Sztojanki Parcs 1 i Parcs 2 na Vicseggye* (Мезолитические Стоянки Парч 1 и Парч 2 на Вычегде) [Mezolit lelőhelyek: 1. és 2. Park, Vicsegda]. Sziktivkar: Insztyit Arheologii RAN.

Zaicz, G. (2019). A földművelés terminológiája a mordvinban III. *Folia Uralica Debreceniensia* 26, 293–328.

Zalijnjak, L. L. [Залізняк, Л.Л.] (1999). *Finalnij paleolit pivnicsnogo zahodu Szhidnoi Jevropi* (Фінальний палеолит північного заходу Східної Європи) [Kelet-Európa északnyugati részének késői paleolitikuma]. Kijev: Nacionalnij universzitet Kijev-Mogiljanszka akademiája.

Zhilin, M. (2003). Early Mesolithic Communication Networks in the East European Forest Zone. In L. Larsson, H. Kindgren, K. Knutsson, D. Leffler & A. Akerlund (eds.), *Mesolithic on the Move* (pp. 688–693). Oxford: Oxbow.

Zsirai, M. (1937). *Finnugor rokonságunk*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.